

ՄԿՐՏՉՅԱՆ ԼԱԼԱ

Գավառի պետական համալսարանի դասախոս
Էլվոստ՝ l.mkrtychyan@gsu.am

Պատմաճարտարապետական հուշարձանները բացառիկ կամ փոփոխ, գիտական և պատմամշակութային հատուկ արժեք ներկայացնող օբյեկտներ են:

Հայաստանի ողջ տարածքում սփռված են պատմաճարտարապետական և բնական բազմաթիվ հուշարձաններ:

Սակայն Հայաստանի բնության հուշարձանների զգալի մասը ներկայումս գտնվում է անմխիթար վիճակում, որը պայմանավորված է հանքարդյունաբերության, ճանապարհաշինության, հաղորդակցողիների կառուցման և հողօգտագործման աշխատանքների ընթացքում թույլ տրված խախտումներով: Դրան նպաստում են նաև սեփականության տարբեր սուբյեկտների հաճախ անվերահսկելի գործունեությունը¹:

Վիճակն ավելի բարդ է պատմաճարտարապետական հուշարձանների առումով: Բազմաթիվ պատմաճարտարապետական արժեքավոր հուշարձաններ ներկայումս ոչ միայն գտնվում են անմխիթար վիճակում, չեն վերանորոգվում, այլև որոշ տարածքներում շարունակվում է դրանց քայքայման, քանդման պրոցեսը նաև բնական ճանապարհով:

Կան տարածքներ, որտեղ եղած հազարամյա պատմություն ունեցող խաչքարերը մարդիկ տեղափոխում են այլ վայրեր, կամ պարզապես դրանք անուշադրության են մատնվում:

Այս երևույթն ավելի սուր է դրսևորվում սահմանամերձ համայնքներում, որտեղ հայկական հետքերի պահպանումն ու ցուցադրումը կարևորագույն խնդիր է ներկայիս պայմաններում:

Պատմամշակութային հուշարձանների մեծ մասը գտնվում է նաև տարբեր աղբյուրների ազդեցության գոտում, որը վտանգում է դրանց գոյությունը:

Բանալի բառեր՝ պատմամշակութային հուշարձան, բնական աղբյուր, խոշորացված համայնք, Թթուջուր, Կարմիր Եղջի, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ:

Աշխատանքի արդիականությունը: Աշխատանքն արդիական է, քանի որ այստեղ ներկայացված են ճամբարակ խոշորացված համայնքի տարածքի պատմամշակութային հուշարձանները, և բնական աղետների ազդեցությունն այդ հուշարձանների վրա:

¹ ՀՀ Շրջակա միջավայրի նախարարություն ՀՀ Լոռու և Տավուշի մարզերի տարածքներում գտնվող բնության հուշարձանների հաստատված ցանկի համալրման, պահպանման գոտիների տարածքների ճշգրտման, հողամասերի սահմանազատման և քարտեզագրման աշխատանքներ:

Գեղարքունիքի մարզի պատմամշակութային հուշարձանների մասին տեղեկատվությունն այնքան էլ շատ չէ: Վիճակն ավելի բարդ է սահմանամերձ համայնքների պայմաններում: Աշխատանքի կարևորությունը կայանում է նրանում, որ բացահայտել, ուսումնասիրել և ներկայացրել ենք Ճամբարակի տարածաշրջանի գրեթե բոլոր պատմամշակութային հուշարձանները, որոնք մեծ արժեք են ներկայացնում և պահպանման ու վերականգնման կարիք ունեն: Վերլուծությունները կատարվել են նաև աղետների ռիսկի տեսանկյունից: Ներկայացվել են առաջարկություններ:

Աշխատանքի մեթոդաբանությունը: Պատմաճարտարապետական հուշարձանների բացահայտման ու նկարահանման աշխատանքներն իրականացվել են դաշտային ուսումնասիրությունների միջոցով:

Ուսումնասիրություններից ստացված քարտեզագրական նյութերը, «անանուն» պատմաճարտարապետական հուշարձանների որոշված անվանումները քննարկվել և համաձայնեցվել են համապատասխան տեղական ինքնակառավարման մարմինների, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի՝ Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակ խոշորացված համայնքի տարածքային պատասխանատուի հետ:

Հուշարձանների պահպանության կայունության քայլերը մշակվել են համայնքային պատասխանատուների, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ -ի՝ Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակ խոշորացված համայնքի տարածքային պատասխանատուի և շահագրգիռ անձանց հետ:

Ճամբարակ խոշորացված համայնքը Գեղարքունիքի մարզի 5 համայնքներից մեկն է: Համայնքը խոշորացվել է «Հայաստանի Հանրապետության վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ օրենքում 09.06.2017թ. ՀՕ-93-Ն կատարված փոփոխության արդյունքում ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի Ճամբարակ քաղաքային, Վահան, Թթուջուր, Գետիկ, Մարտունի, Այգուտ, Դպրաբակ, Ձորավանք, Կալավան, Անտառամեջ գյուղական համայնքների և Արծվաշեն բնակավայրի միավորումից: Համայնքի կենտրոնը Ճամբարակ քաղաքն է: [Արծվաշենը](#) Ղարաբաղյան պատերազմից հետո գտնվում է Ադրբեջանի վերահսկողության ներքո: Ճամբարակ համայնքը զբաղեցնում է 37860.68 կմ² տարածք: Բնակչությունը՝ 12416 մարդ /2015թ.-ի տվյալներով/:

Ճամբարակ քաղաքը ձևավորվել է երեք բնակավայրերի միացումից, դրանք են Կրասնոսելսկը, Վերին Ճամբարակն ու Ներքին Ճամբարակը: Կրասնոսելսկի նախկին անվանումներն են եղել՝ Միխայլովկա, Կարմիր և Կրասնոսելսկ: Միխայլովկա գյուղը հիմնադրվել է 1740-1785 թվականներին Ռուսաստանի՝ Սամարայի և Սարատովի նահանգներից վերաբնակեցված մոլդկանների կողմից: Մինչև 1988-1989 թվականները բնակչության հիմնական մասը կազմել են հայերը, որոնք բնակվել են հիմնականում Վերին և Ներքին Ճամբարակ գյուղերում, որոնք իրենց հերթին կազմավորվել են [Տավուշի մարզի Ներքին Կարմիր գյուղի](#) անասնապահների կողմից: Համայնքում հայերից բացի բնակվել են նաև մոլդկաններ, ադրբեջանցիներ, քրդեր, մորդովացիներ: Շրջանում բնակվող ադրբեջանցիների և մոլդկանների հեռանալուց հետո համայնքը վերաբնակեցվեց Արծվաշենից, Բաքվից, Կիրովաբադից, Սումգայիթից, Շամխորից և Ադրբեջանի այլ շրջաններից տեղահանված փախստական հայերով:

Ներկայումս Ճամբարակի ազգաբնակչությունը միատարր է: Հիմնականում հայեր են:

Հայկական հետքերը բնակավայրի սահմաններում հանդիպում են ամենուրեք: [Ճամբարակ](#) քաղաքի Վերին Ճամբարակի թաղամասի հյուսիսային եզրին է գտնվում Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին: Այն հաշվառված է Հայաստանի պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների պետական ցանկում:

Անմշակ քարերով շարված և եռանավ բազիլիկ հորինվածքով եկեղեցին կիսավեր ու վթարային վիճակում է, մասնակի կանգուն են արևելյան խորանն ու գմբեթարդը, զույգ ավանդասենյակները, արևմտյան և հյուսիսային պատերը: Միակ մուտքը հարավային կողմից է եղել, որից գրեթե ոչինչ չի պահպանվել:

Եկեղեցին բազմիցս նորոգվել ու վերաշարվել է: Այդ մասին վկայում են որմերի տարբեր հատվածներում օգտագործված, ժամանակագրորեն 10-13-րդ դարերին բնորոշ մեկ տասնյակից ավելի խաչքարերը, որոնք 17-18-րդ դարերում դիտվել են իբրև շինաքարեր՝ առանց կարևորելու

խաչքարի՝ սրբազան կոթողի նշանակությունը:

«Այս պատմության և մշակույթի անշարժ հուշարձանների ցանկում եկեղեցին սխալմամբ թվագրված է 1029 թվականով, որի համար հիմք է հանդիսացել եկեղեցու հարավային կողմում կանգնեցված Պողոս Երեցի խաչքարի թվականը, որը վիմագրագետ Աբրահամ Շահինյանը տասնամյակներ առաջ ՆՀԸ, այսինքն՝ 1029 է կարդացել:

Սակայն ինչպես փաստեցին և՛ «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի տարածաշրջանային համակարգող Տիգրան Բադեյանը, և՛ Ճամբարակի համայնքապետարանի աշխատակազմի գլխավոր մասնագետ Հայկ Պողոսյանը, եկեղեցին ավելի վաղ ժամանակաշրջանի կառույց է և կարող է թվագրվել 9-րդ դարի:

1993 թվականին մի խումբ տեղացիների աջակցությամբ եկեղեցին մաքրվել է հողալիցքից: Եկեղեցու հարավային պատի մոտ՝ արտաքին կողմում, գետնին կանգնեցված է խաչքար, որի արձանագրության համաձայն՝ եկեղեցին կանգնեցրել է Պողոս Երեցը:

Եղեղեցին և հարակից գերեզմանոցը հաճախակի են ենթարկվում ուժեղ քամիների, ձյան հալոցքային, անձրևաջրերի և սելավային հոսքերի ներգործությանը: Դրանց արդյունքում արագ է տեղի ունենում տարածքի տեղատարման, իսկ ցածրադիր մասերում՝ հողով ծածկվելու պրոցեսը: Ակտիվ է նաև կենսաբանական հողմահարումը:

Վերին Ճամբարակի ճանապարհի աջ մասում կան մի քանի խաչքարեր, որոնք յուրահատուկ սրբատեղի են դարձել բնակչության համար:

Խաչքարերը գտնվում են սելավային հոսքերի, ձյան հալոցքային և անձրևաջրերի, քարաթափվածքների և քամիների ներգործության տակ, որոնց պատճառով կարող է վտանգվել խաչքարերի կանգուն մնալը: Քանի որ խաչքարերն անմիջապես ճանապարհաեզրին են, կարող են վնասվել նաև ճանապարհատրանսպորտային պատահարների կամ ձնամաքրման աշխատանքների հետևանքով:

Թթուջուր գյուղը գտնվում է Հայաստանի հյուսիս-արևելյան շրջանում՝ Գետիկ գետի աջ ափին, ծովի մակարդակից 1850-1950 մ բարձրության վրա: Բնակավայրը բնակեցվել է մինչև 1920 թվականը: Թթուջուրը գտնվում է հանրապետական նշանակության Ճամբարակ-Բերդ-Իջևան-Դիլիջան ավտոճանապարհների խաչմերուկում: Բնակավայրի կենտրոնում կա հանքային ջրի ելք, որտեղից է ծագել է գյուղի անունը: Հանքային ջուրն օգտագործվում է խմելու համար և ունի առողջական նշանակություն:

Հանքային աղբյուրի մոտ կանգնեցվել է Անհայտ զինվորի հիշատակին նվիրված արձան: Սակայն հանքային ջրի ելքի և Անհայտ զինվորի հուշարձանի անմիջապես թիկունքում կա սողանք, որն ավելի ակտիվացել է ջրագծի անցկացման հետ կապված: Սողանքը կարող է վտանգել ոչ միայն այս հուշարձանների գոյությունը, այլև փակել գետի ճանապարհը, որն հոսում է հարակից տարածքով:

Հուշարձանի դիմաց, ճանապարհի աջ կողմում գտնվում է Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին, որը բացվել և օծվել է 2017 թ.-ին:

Թթուջրի Սուրբ Աստվածածինը Ճամբարակի տարածաշրջանում թվով երրորդ գործող եկեղեցին է: Թեև եկեղեցին նորակառույց է, սակայն այն նույնպես կարող է վնասվել սողանքից:

Թթուջուրը գտնվում է նաև տեկտոնական կոտրվածքի վրա, որի պատճառով այստեղ կարող են լինել ուժեղ երկրաշարժեր, որոնց հետևանքով կվնասվեն նաև վերոնշյալ հուշարձանները:

Գետիկ բնակավայրը հիմնադրվել է 1923 թվականին: Բնակիչները, ընդամենը 20-30 ընտանիք, եկել են Արծվաշեն գյուղից և հիմնադրել Գետիկ գյուղը: Մինչև 1947թ. եղել է Դիլիջանի գավառի, 1937-1995թթ. Կրասնոսելսկի շրջանի, 1995թ. Գեղարքունիքի մարզի վարչական տարածքում: Գյուղը գտնվում է Միափորի և Արեգունի լեռների միջև՝ Գետիկ գետի հովտում՝ ծովի մակարդակից 1820 մ բարձրության վրա:

Գետիկ-Մարտունի ճանապարհի աջ կողմում գտնվում է նորակառույց Սբ. Գրիգոր Նարեկացի եկեղեցին, որը կառուցվել է 2015 թվականին:

Եկեղեցին գտնվում է թեք լանջի վրա, որի պատճառով հաճախակի են քարաթափվածքները, որոնք կարող են վնասել եկեղեցուն: Եկեղեցին կարող է վնասվել նաև երկրաշարժից:

Մարտունի գյուղը հիմնադրվել է 1921 թվականի գարնանը՝ Ալեքսան Տեր-Նիկողոսյանի գլխավորությամբ Մեծ Եղեռնից մազապուրծ 12 գաղթական ընտանիքների՝ թվով 40 մարդ, Կրասնոսելսկ ավանից ոչ հեռու՝ Գետիկ գետի աջ ափին

հիմնադրվելով:

1921-23 թթ. գյուղը համալրվում է նոր գաղթական ընտանիքներով:

Մարտունի գյուղում է գտնվում Հին Գետկավանքի ավերակները (Կարմիր Եղցի), որտեղ իր բանական կյանքն է անց կացրել Մխիթար Գոշը: Երկրաշարժի հետևանքով վանքը ավերվել է, ինչից հետո [Մխիթար Գոշը](#) դիմել է [Զաքարե](#) և [Իվանե](#) իշխաններին՝ խնդրելով նոր տեղ՝ վանքի կառուցման համար, քանի որ հինը վերականգնելն անհնար էր: Զաքարյան իշխանները հատկացրել են [Տանձուտի ձորը](#), ուր կառուցվել է [Նոր Գետիկը](#):

Վանական համալիրը եղել է Փռոխոսի թագավորության Միափոր գավառի նշանավոր վանքերից: Այն պատմական աղբյուրներից առավել հայտնի է Խամշի անունով և IX-XI դդ. հանդիսացել է Աղվանից կաթողիկոսության կենտրոն:

Հուշարձանախումբը, որը վարդագույն քարից կառուցված լինելու պատճառով հայտնի է եղել Կարմիր Եղջի անունով, բաղկացած է եկեղեցիներից, ժամատնից, միաբանության շենքերից և այլ կառույցներից: Համալիրում հնագույն շինությունը խաչածն հատակագծով, չորս ավանդատներով, կոպտատաշ քարով շարված գրեթե կանգուն եկեղեցին է (9--10-րդ դդ.): 12-րդ դարում կառուցված գլխավոր եկեղեցին երկաստիճան գետնախարիսխի վրա հաստատված, չորս անկյուններում կրկնահատակ ավանդատներով զմբեթասրահ է՝ երեսպատված բազմագույն սրբատաշ քարերով: Արտակարգ շքեղությամբ առավել ուշագրավ է եկեղեցու արևմտյան մուտքը, եկեղեցուն արևմուտքից կից է կոպտատաշ քարից մի շինություն, հավանաբար՝ ժամատուն: Հայտնաբերվել են եկեղեցու արտաքին և ներքին հարդարանքի բազմաթիվ բեկորներ, շինարարական և նվիրատվական արձանագրությունների մասեր, 9--13-րդ դարերի գեղաքանդակ խաչքարեր: Եկեղեցու մի քանի քարերի վրա փորագրված է քարագործ վարպետի անվան Խ սկզբնատառը: Հին Գետիկի ճարտարապետն է [Հովասափը](#):

Եկեղեցին հայտնաբերվել է 1980-ական թվականների կեսերին, որից հետո հնագետները մաքրել ու պեղումներ են իրականացրել եկեղեցու տարածքում:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են միջնադարին բնորոշ խեցամանի բեկորներ, որոնք հավաքվել և անձնագրավորվել են:

Եկեղեցին և հարակից տարածքներում գտնվող բազմաթիվ կառույցները ձյան հալոցքային ջրերից, նույնիսկ մարդկանց անզգույշ քայլերից կարող են փլուզվել՝ կորցնելով իրենց նշանակությունն ու տեսքը:

Հուշարձանախումբ տանող արահետի ձախ կողմում կա հուշաղբյուր, որի ջուրն անխնա հոսում է՝ ձմռանն առաջացնելով սառցի հաստ շերտ, ամռանը՝ ջրափոս՝ դժվարացնելով հուշարձանախումբ բարձրացողների ճանապարհը:

Այսպիսով, Ճամբարակի տարածաշրջանում կան բազմաթիվ պատմաճարտարապետական հուշարձաններ, որոնց մի մասը գտնվում է կիսավեր վիճակում: Հուշարձանների պահպանման և վերականգնման համար անհրաժեշտ է քայլեր ձեռնարկել, քանի որ դրանք խոցելի են նաև բնական աղետների տեսանկյունից: Ճամբարակ խոշորացված համայնքը, լինելով նաև սահմանամերձ, հայկական հուշարձանների պահպանության տեսանկյունից պետք է ունենա առավելություն, քանի որ ներկա պայմաններում հայկական հետքերի պահպանումն ու հանրայնացումը դարձել է անհրաժեշտություն:

Առաջարկություն: Եկեղեցիների մասին տեղեկատվություն տարածել ազգաբնակչության, հատկապես դպրոցահասակ երեխաների և երիտասարդների շրջանում, հաճախակի մաքրել տարածքը նաև բույսերից, պատնեշապատել կամ ծառատնկումներ իրականացնել՝ սելավներից և քամուց պաշտպանելու համար:

Անհրաժեշտ է խաչքարերի հատվածը ցանցավանդակով առանձնացնել, որը կարող է օգնել ոչ միայն ջրային և սելավային հոսքերի ժամանակ, այլև ճանապարհային աշխատանքների և ճանապարհատրանսպորտային պատահարների արդյունքում վնասվելուց զերծ մնալուն:

Սողանքից պաշտպանվելու համար նախ և առաջ պետք է թույլ չտալ դրա ակտիվացումը: Անրաժեշտ է հեռացնել ավելորդ խոնավությունը, խորը արմատներով ծառեր տնկել, նորմավորել ոռոգումը՝ կիրառելով կաթիլային և առաջատար եղանակներն ու տեխնոլոգիաները:

Երկրաշարժից պաշտպանվելու համար հարկավոր է շինություններն ամրացնել ըստ սեյսմավտանգավորության աստիճանի:

Չնայած այն բանին, որ եկեղեցու տարածքը պարսպապատ է, այնուամենայնիվ քարաթափվածքները հասնում են եկեղեցու տարածք:

Չնայած Կարմիր Եղջի հուշարձանախումբը պահպանվում է «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանության ծառայություն» ՊՈԱԿ-ի կողմից, այնուամենայնիվ այն բավականին խոցելի է մարդկային գործոնի ազդեցության

տեսանկյունից: Անհրաժեշտ է տարածքում սահմանափակել զբոսաշրջային հոսքերը, նաև ցուցանակներ տեղադրել շինություններին հարակից տարածքներում՝ անզգույշ շարժումների և ծանրաբեռնվածության հետևանքով փլուզումներից խուսափելու համար:

Կենսաբանական հողմահարումից պաշտպանելու համար անհրաժեշտ է տարին մի քանի անգամ մաքրել հուշարձանախմբի տարածքը:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. ՀՀ շրջակա միջավայրի նախարարություն:
2. ՀՀ Լոռու և Տավուշի մարզերի տարածքներում գտնվող բնության հուշարձանների հաստատված ցանկի համալրման, պահպանման գոտիների տարածքների ճշգրտման, հողամասերի սահմանազատման և քարտեզագրման աշխատանքներ:
3. www.chambarak.am

HISTORICAL AND ARCHITECTURAL MONUMENTS OF CHAMBARAK REGION AND MAIN PROBLEMS OF THEIR PRESERVATION FROM THE PERSPECTIVE OF DISASTER RISK

MKRTCHYAN LALA

Lecturer of Gavar State University

e-mail: l.mkrtchyan@gsu.am

Historical and architectural monuments are objects of exceptional or typical significance with special historical and cultural value.

Armenia is considered an open-air museum, because many historical, architectural and natural monuments are scattered on its territory.

However, most of the natural monuments in Armenia are currently in a deplorable state, which is associated with violations committed in the extraction of minerals, road construction, construction of communication channels and land use. This is also often facilitated by the uncontrolled activities of various subjects.

The situation is especially complicated when it comes to historical and architectural monuments. Many valuable monuments of history and architecture are currently not only in a deplorable state, not being repaired, but in some areas the process of dilapidation and demolition continues in a natural way.

There are areas where thousand-year-old khachkars have been transported by people to other places or simply abandoned.

This phenomenon is more acute in the border communities, where the preservation and demonstration of the Armenian traces is an important issue in the current conditions.

Most historical and cultural monuments are also in the zone of influence of various natural disasters, which threatens their existence.

Key words: *Historical and cultural monument, natural disaster, extended community, Ttujur, Karmir Yeghtsi, "Historical-cultural reserve-museums and historical environment protection service" NOC.*

ИСТОРИЧЕСКИЕ АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ ЧАМБАРАКСКОГО РАЙОНА И ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИХ СОХРАНЕНИЯ С ПОЗИЦИИ РИСКА БЕДСТВИЙ

МКРТЧЯН ЛАЛА

Преподаватель Гаварского государственного университета,

электронная почта: l.mkrtchyan@gsu.am

Историко-архитектурные памятники являются исключительными или типичными объектами, представляющими особую научную и историко-культурную ценность.

Армения считается музеем под открытым небом, ведь на ее территории разбросано множество историко-архитектурных памятников и памятников природы. Однако значительная часть памятников природы Армении в настоящее время находится в плачевном состоянии, что обусловлено нарушениями, допущенными в ходе работ по добыче полезных ископаемых, дорожному строительству, строительству коммуникаций и землепользованию. Этому также способствует зачастую неконтролируемая деятельность различных субъектов.

Сложнее обстоит дело с историко-архитектурными памятниками. Многие ценные памятники истории и архитектуры в настоящее время не только находятся в плачевном состоянии, не ремонтируются, но и на отдельных участках продолжается процесс их разрушения и разложения также и естественным путём.

Есть районы, где тысячелетние хачкары перевезены людьми в другие места или просто заброшены.

Это явление более остро проявляется в приграничных общинах, где сохранение и демонстрация армянских следов является важным вопросом в нынешних условиях.

Большинство памятников истории и культуры также находятся в зоне влияния различных стихийных бедствий, что угрожает их существованию.

Ключевые слова: историко-культурный памятник, стихийное бедствие, расширенная община, Туджур, Кармир Ехци, НОЦ «Историко-культурный заповедник-музей и служба охраны исторической среды».

Հոդվածը ներկայացվել է խմբագրական խորհուրդ 08.10.2022թ.:

Հոդվածը գրախոսվել է 09.10.2022թ.:

Ընդունվել է տպագրության 29.03.2023թ.: